

Denis Njari

PRVA HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA – OSJEČKI DOPRINOS HRVATSKOJ ENCIKLOPEDISTICI

Na pitanje gdje je i kada izdana prva hrvatska enciklopedija, najvjerojatniji odgovor koji bismo dobili bio bi, na prvi dio pitanja – Zagreb, a na drugi – pedesete godine prošloga stoljeća. *Enciklopedija Leksikografskoga zavoda* u sedam svezaka, koja je izlazila od 1955. do 1964. godine pod vodstvom Miroslava Krleže, uistinu jest prva cjelovita hrvatska enciklopedija, ali su pokušaji izdavanja ipak dublje u povijesti. Upućeniji pojedinci sjetit će se hvalevrijedne *Hrvatske enciklopedije* izdavane od 1941. do 1945. godine (također u Zagrebu) s Matom Ujevićem kao glavnim urednikom. Ratne su neprilike spriječile *Hrvatski Izdavački Bibliografski Zavod* u dovršenju projekta, izdano je pet od planiranih dvanaest svezaka (od slova *A* do pojma *Elektrika*), a i taj je peti dio gotovo u potpunosti uništen jer ga je partizanska vojska otpremila natrag u tvornicu papira i dala uništiti, pa sačuvani primjerci i danas predstavljaju bibliografsku rijetkost. Međutim, korijeni hrvatske enciklopedistike ipak su u devetnaestomu stoljeću, a kolijevka joj je – Osijek!

Ivan Zoch

Otac prve hrvatske enciklopedije, odnosno osoba najzaslužnija za njezino izdavanje jest Ivan Zoch, njezin glavni urednik i jedan od najplodnijih autora. Ivan Branislav Zoch bio je, kao i mnogi drugi znameniti Hrvati, slovačkoga podrijetla (rođen je u Jasenovu, u Slovačkoj, 1843.), studirao je u Beču, Münchenu i Erlangenu matematiku, *fizičke* i prirodoslovne znanosti, a u Osijeku je radio kao gimnazijski profesor. Do dolaska u Osijek predavao je u gimnaziji u Velikoj Revuci od 1866. do ukinuća škole 1874., a zatim je dvije godine radio kao upravitelj tvornice za

obradu drva u Krupini. Osobnim posredstvom Josipa Jurja Strossmayera 1876. dolazi u Osijek i postaje nastavnikom matematike, geometrije i njemačkoga jezika na samostalnoj velikoj realnoj gimnaziji (Gostl, 1999a: 11). Godine 1879. Zoch uzima trogodišnji dopust i na preporuku tadašnjeg hrvatskog bana Ivana Mažuranića postaje prvim ravnateljem sarajevske realne gimnazije (koja je bila prva hrvatska srednja škola u Bosni i Hercegovini). U listopadu 1882. vraća se u Osijek i upravo je to razdoblje kada se počinje baviti leksikografskim radom. U cijelomu se svome radnom vijeku, osim prosvjetnim, bavio i autorskim radom, pa tako piše nekoliko udžbenika za slovačke gimnazije, priručnik za tjelovježbu, razne stručne radove iz različitih područja,¹ bavio se prevodjenjem² te surađivao u osječkim novinama *Esseker Zeitungu*, u kojima je jedno vrijeme vršio i ulogu glavnoga urednika. U Osijeku je Zoch držao i javna znanstvena predavanja iz zemljopisa, a pored slovačkoga i hrvatskoga, znao je i češki, poljski, ruski, njemački i mađarski jezik, pa je bio ne samo polihistor nego i pravi poliglot (Burić, 1996: VI). Osijek napušta 1889., kada postaje ravnatelj niže realne gimnazije u Petrinji, gdje i završava svoj radni vijek 1908. To je ujedno i vrijeme kada napušta Hrvatsku, vraća se u Slovačku, u selo Modra nedaleko Bratislave, gdje i umire 1928.

Dakako, kao ni jedna enciklopedija, tako ni prva *Hrvatska enciklopedija* nije isključivo djelo jednoga autora, nego je ona rezultat suradnje trideset i pet učitelja, profesora, svećenika i književnika u prvome svesku³ te trideset i tri suradnika u drugome svesku.⁴ U slučajevima kada za pojedini članak nije postojao dovoljno stručan autor preuzimali su se radovi priznatih hrvatskih stručnjaka poput Vjekoslava Klaića, Bogoslava Šuleka, Franje Račkoga i drugih (Burić, 1996: VIII). Autorstvo je svakoga članka naglašeno kraticom ili oznakom koja upućuje na autora, a ukoliko nije, onda su urednici ujedno i autori danoga članka.

---

¹ Za oprimjerenje Zochove svestranosti navodim nekoliko njegovih radova: *Novi organički sustav uzortona* (Osijek, 1877.), *Kratak nacrt poviesti matematike i fizike* (Zagreb, 1889.), *Računanje po duodekadskom sustavu* (Petrinja, 1891.), *Kakvo će biti vrijeme?* (1891.), *Metodika nastave u ljepopisu* (1896.), *Načela pedagogike po Naegelsbachu* (Osijek, 1896.), *O skladnosti boja* (Petrinja, 1898.) itd. (Gostl, 1999a: 11; Gostl, 1999b: 13).

² Na slovački je jezik Zoch preveo više djela iz hrvatske i strane književnosti: *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića, *Ilijinu oporuku* Augusta Šenoe, *Čarobnu škrinjicu* Nikole Tordinca, *Matematičke progresije* Ivana Vončine, Danteovu *Božansku komediju* prema prijevodu Ise Kršnjavoga i dr. (Gostl, 1999b: 13).

³ Zochov je suurednik u prvome svesku bio Josip Mencin.

⁴ Navodim nekoliko najznačajnijih: Ignjat Brlić, Spiridon Brusina, Franjo Ciraki, Dragutin Hirc, Ivan Milčetić i Ivan Tkalčić (Gostl, 1999c: 17; Zoch, 1996: Imenik)

Prva hrvatska enciklopedija

Prve su službene pripreme za izdavanje enciklopedije započele 1884. godine, a već se naredne godine suurednici Zoch i Mencin⁵ obraćaju hrvatskome narodu s pozivom na *predbrojbu* (pretplatu), a sam pojam *encyklopedije* definiraju kao „nauk o svih znanostih i umjetnostih“ (Zoch II., 1996: 390). *Hrvatska enciklopedija* zamišljena je u šest svezaka, kako ne bi bila preskupa te kako ne bi predu-

go izlazila, a kao cjelina je trebala imati oko 60 000 natuknica „sveobćega znanja, s osobitim obzirom na odnošaje hrvatskoga naroda“ (Gostl, 1999c: 17). Sve moguće prigovore, koje se čak i prizivalo (Gostl, 1999c: 17.), uredništvo je mislilo objaviti u dopunskom svesku, *dopunjku*. Temeljni je uzor enciklopediji bio češki dvanaestosveščani znanstveni zbornik *Slovník naučný*, koji je izlazio u Pragu od 1859. do 1887. (urednici: Reiger i Maly). Da je odabrani uzor bio neprikladan, uočili su još i u prvoj *Hrvatskoj enciklopediji* suvremeni kritičari, ističući njegovu zastarjelost, prevelik naglasak na životopisima osoba često nebitnih za hrvatsku javnost, zatim preopterećenost stručnim i njemačkim riječima itd. (Gostl, 1999c: 17).

Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja. manjega je formata nego je to uobičajeno za enciklopediju (16 cm x 24 cm), ali je primjereno svome nazivu, luksuzno tvrdo ukoričena sa zlatotiskom na hrptu. Prvi i drugi svezak imaju svaki po točno 619 stranica, složenih u dva stupca sastavljena od 67 redaka (Gostl, 1999c: 17). Prvi je svezak (*knjiga I.*) izašao 1887. godine u Osijeku *tiskom Dragutina Laubnera* (Zoch, 1996.: naslovnica) i u potpunosti obrađuje pojmove koji započinju slovima *A* i *B*, ukupno 5935 članaka i 282 uputnice. Drugi svezak iz tiska izlazi 1890. (također u Osijeku) te ima 3946 članaka i 304 uputnice, obrađujući pojmove pod slovima *C*, *Č*, *Ć*, *D* (*Dj*, *Dž*), *E*, *F* i *G* (te *Gj*). Prvi svezak osim pregleda površine i stanovništva Austro-Ugarske te tablice *bilina* (biljaka) nema nikakvih slikovnih dodataka, dok drugi svezak ima više slikovnoga materijala, iz kojega izdvajam periodni sustav počela, rodoslovlje Frankopana, portret Julija Klovića, dvije slike đakovačke katedrale te jednostavne stilizirane simbole iza posljednjih pojmove pod slovima *E*, *F* i *G*.

⁵ Josip Mencin (Završje, 1856. – Petrinja, 1900.) bio je srednjoškolski profesor povijesti i zemljopisa u Osijeku, Zagrebu, Bjelovaru i Petrinji, a pored leksikografskoga rada izdao je nekoliko knjiga (*Kratka povijest i zemljopis Bosne*, 1886., *Povijest grada Petrinje*, 1891. i dr.) i utemeljio amatersku dramsku skupinu u sklopu *Hrvatske čitaonice*.

Analiza

Slovopis kojim je pisana *Hrvatska enciklopedija* uglavnom se ne razlikuje od današnje norme, glavna uočena razlika u odnosu na suvremeni slovopis jest u bilježenju slova *đ* koji se u HE⁶ bilježi ili kao *dj* (koji prevladava u većini riječi, primjerice: *djak, takodjer, gradjanske, medju, Madjar*) ili *gj*, koji dolazi u tuđica (primjerice: *gjon, gjem, gjuture, gjumruk*) ili u vlastitih imena (primjerice: *Gjorgje, Gjorgjević, Gjurgjevac, Gjurgjevdan, Gjurgjevi stupovi* i sl.). Napominjem da ovdje nije riječ o slovu *dž*, jer se i njime služimo, npr. u riječima *džamija, džangle, džin, džihad* i sl., a i sama HE definira ga kao „osmo slovo u hrv. abecedi (...), složen glas od **d** i **ž**“ (Zoch II, 1996: 354). *Dž* i *dj* posebno su zanimljivi jer u *Hrvatskoj enciklopediji* nisu izdvojeni kao posebna slova, a ipak se kao takva definiraju, dok *gj* nije posebno izdvojen, a ipak se na kraju natuknice *dj* upućuje na nj: „traži rieči, kojih ne ima tu pod **gj** i **dž**“ (Zoch II, 1996: 276). I na početnoj stranici slova *F* stoji rečenica: „Rieči, kojih ne ima pod F, traži pod Ph“ (Zoch II, 1996: 437), pa sve navodi na zaključak da je autor i sam ponekad bio u dvojbi kojemu slovu pripisati određeni glas.

Slova kojih nema u hrvatskome jeziku u enciklopediji su prisutna isključivo u stranim riječima i imenima, pa tako imamo primjerice *ä* u *Eichstätt*, *x* u *dixi*, *y* u *Čausy*, *ü* u *Dürer*, *é* u *Clémenceau*, itd. *Hrvatska enciklopedija*, dakle, preuzima riječi i imena iz stranih jezika u izvornome obliku (osim ako ne postoji udomaćeni izraz), tako da kod čitatelja mora postojati određena poteškoća u razumijevanju pojma ukoliko se s njim sreću po prvi put, a to je riješeno na način da je kod takvih riječi (približan) izgovor naveden u zagradi, npr. *Chiarini (Kiarini)*, *Cavelier (Kaveljê)*, *Durham (Derem)*, *Bonnat (Bona)* itd.

Pravopis je *Hrvatske enciklopedije* etimologijski (korijenski), pa se tako dosljedno ne provode jednačenja po zvučnosti niti ispadaju suglasnici (primjerice, *bilježka, otci, opazka* i sl.), na kraju prefiksa suglasnik se ne mijenja (npr. *bezkonačan, bezsmrtnost* i sl., kao ni u latinskih prijedloga ispred korijena riječi, npr. *absolutizam, abstrakcija*), a ne ispadaju ni suglasnici u skupovima (primjerice, *bolestnik, častnik* i sl.). Imenice na *-tvo* zadržavaju u pismu osnovne glasove *č* i *ž* (npr. *božtvo, društvo*), a dugi odraz jata (dvo-složno *ije*) bilježi se kao dvoglas *ie* (primjerice, *diete, liek, lievo* itd.), ukratko, poštuju se sva načela i pravila pravopisa zagrebačke filološke škole.⁷ Ta je činjenica posebno zanimljiva imamo li na umu da je vlada Khuena Hedervaryja još 1892. godine donijela zakon po kojemu je za *službeni* pravopis

⁶ Na mjestima gdje je kratica HE upotrebljavam ju za puni naziv *Hrvatska enciklopedija*, a kraticu ELZ za *Enciklopediju Leksikografskoga zavoda*.

⁷ Sve značajke korijenskoga pravopisa pogledati u: Cipra, Franjo, Klaić, Adolf Bratoljub, 1992. *Hrvatski korijenski pravopis*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

određen fonetski pravopis Ivana Broza, na temelju fonoloških vukovskih načela. Kao što će biti vidljivo i iz navedenih primjera, jezik prve *Hrvatske enciklopedije* jezik je zagrebačke filološke škole što se očituje, među ostalim, u padežnim nastavcima za jedninu (primjerice, instrumental *vrste i*) i množinu (primjerice, u genitivu *-ah, -ih*), atributnoj ulozi glagolskih pridjeva prošloga i sadašnjeg itd.⁸

Uz natuknice se u *Hrvatskoj enciklopediji* ne nalaze oznake vrste riječi ni gramatičke naznake (primjerice uputnice o posebnoj promjeni riječi), a nema ni leksikografskih odrednica koje bi nas upućivale na područje u kojem pojedine riječi imaju pojedino značenje, no takvih sastavnica unutar članka nema niti *Enciklopedija Leksikografskoga zavoda*, pa se to *Hrvatskoj enciklopediji* ne može ni uzeti za nedostatak. S druge strane, ona ima bogate leksikografske članke, koji idu od nekoliko riječi do 12 stranica, koliko ima najveći članak, posvećen Bugarskoj. Ukoliko neka riječ ima više značenja, svako od njih označeno je rednim brojem i zatim pojašnjeno, a jasnoći uvelike pomažu i brojni primjeri, za oprimjerenje navodim pojašnjenje uz natuknicu elektrometeori: „zovu se munjevni pojavi u uzdušju kao što su: bliesak, bljeskavica, grom, munjevine kruglje, vatra sv. Ilije, bura, ošmrk i vitljava te sjeverna zora“ (Zoch II., 1996, 378).

Hrvatska enciklopedija ima mnoštvo tuđica i stranih riječi koje danas više nisu u upotrebi u hrvatskom književnom jeziku, ali su potencijalno vrlo bitne za etimologiju te poredbeno jezikoslovlje. Dakako, prevladavaju latinizmi i grecizmi (što se i redovito i navodi, npr. *bibliotheka*, grč., *asistencija*, lat. itd), ali postoji i mnoštvo germanizama, hungarizama, slavenizama i turcizama (za primjer posljednjega, kao najegzotičnijega, navodimo par primjera: „**Bakal**, tur., trgovac, koji prodaje najnuždnije stvari za živč. na sitno, grajzler“ (Zoch I., 1996: 319); „**Gjemija**, od turs. gemi, ladja“, „**Gjerdan**, tur. gerdan, grlo, ogrlica od bisera, gjingjuha, zlatnih i srebr. novaca itd. (Zoch II., 1996: 565). Već je iz navedenih primjera vidljivo kako se autori u pojašnjavanju služe mnogim sinonimima (istoznačnica i bliskozačnica), kako za objašnjavanje stranih riječi, tako i domaćih. Definiiraju se i brojni frazeološki izrazi i sintagme, primjerice: *brojevni sustav*, *akademički komad*, *aequatorialna visina*, *gotska liturgija* i sl. Donosim jedan od brojnih primjera pojmova koji su istodobno tuđica i zastarjelica: „**Bibliomantija**, grč., je proricanje iz toga, kako se ili što se nadje na onoj strani, koja se otvori kad uzmemo bibliju u ruke po stanovitom naputku“ (Zoch I., 1996: 429).

⁸ Sve gramatičke posebnosti zagrebačke filološke škole pogledati u: Ham, Sanda, 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*, Matica hrvatska, Osijek, str. 10.-102.

PRVA HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA (1887.)	ENCIKLOPEDIJA LEKSIKO- GRAFSKOG ZAVODA (1955.)
Almaš , selo na ušću Drave u Dunav u Slavoniji, virovit. žup. Ima dobrih vinograda, obč. ured, 935 st., 815 rkt. sa župnom crkvom B. D. M. i 116 pravosl. – U Ugarskoj i Erdelju ima više A.	ALJMAŠ , selo u osječkom kotaru, na obali Dunava, nedaleko od ušća Drave, NR Hrvatska, 1259 st. (1953); razvijeno vinogradarstvo i ribarstvo. U blizini Čvorkovo brdo, poznato po vinogradima.
Assonancija , lat. nazvuk, polusrok, u pjesničtvu kad sudaraju samoglasnici u više rieči (v. onomatopoja) ili na kraju redaka u stihu bez obzira na sudaranje suglasnika n. p. <i>junak, kruna</i> . Rabi se u španj. portug. (u romancih) i madj. literaturi često mjesto sroka, kod nas dolazi često u nar. pjesmah n. p. u narod. pjesmi "Bog nikomu dužan ne ostaje". ... A i da znam ne bih ti kazala I mene su braća milovala (srok) I milost mi svaku donosila. Kad to začu mlada Pavlovica Ona ode konjma na livadu Pa govori svome gospodaru (asson.) Neki naši pjesnici nastojahu a. uvesti i u umjetne pjesme (Bogović, Trnski, Vraz, Palmović). Vidi Palm. razpravu o a. "Pjesme A. Palm." 1883. – U glasbi znači a. jednakost glasbenih figura u jednoj glasbotvorini.	ASONANCA (lat. ad <i>na</i> i sonare <i>zvučiti</i>), prizvuk, suzvuk; pjesnička figura, u kojoj se u više različitih riječi dva ili više samoglasnika podudaraju: <i>Zaigraše dobre konje poljem</i> ; nepotpun srok, u kome se ne slažu (rimuju) čitavi slogovi, već samo posljednji vokali.
Babina greda , najveće selo u Brodskom okrugu sa 8800 žit. Selo leži u nizini; spomena je vriedan liep rast žena. Turci selo uništili, a Sava potopila ga, samo ostala jedina greda (uzvišeno zemljište) suha uz Beravu, koju posjede baba Keda, a kašnje ustupi i ostalim naseljenikom, odakle mjestu i ime. – 2. B. g. , dolina u šumi crnogorice, nedaleko Tršća u kotaru Čabarskom.	Nema navedenih pojmova.
Brojka je znak za broj; brojke obćih brojeva su slova lat. i grćke male abecede; brojke posebnih brojeva su dvovrstne, arapske i latinske. Arapske b.: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, su postale od toliko poteza, koliko obsižu u sebi jedinica, a 0 (ništica) od kruga t. j. ni jedan potez. U latinskih znači jedan prst I jedno, dva prsta II dva, pet prsti ili pružena šaka V pet, dvie šake skupa X deset, C=centum, sto, polovica od C, L petdeset, M=mille tisuć. Grci i stari Slaveni oznaćivali su brojeve slovi, kako sliede u alfabetu ili u azbuci.	Ne razlikuje broj od brojke.

Kako bih što transparentnije prikazao vrijednost prve *Hrvatske enciklopedije*, usporedit ću ju s nekoliko primjera iz prve hrvatske cjelovite enciklopedije, *Enciklopedije Leksikografskog zavoda*, koja je neizmerno bogatija, kako opsegom, tako i brojnošću autora i suradnika koji su radili na njoj.

U prvome primjeru (Almaš/Aljmaš) uočava se da nema previše značenjske ni sadržajne razlike u definiranju istoga pojma; nakon zemljopisnoga smještanja i navođenja stanovništva, govori se o posebnosti danoga mjesta, što je u ovome slučaju vinogradarstvo. ELZ navodi još i ribarstvo, dok HE raščlanjuje stanovništvo na katoličko i pravoslavno uz upućivanje na (već tada) poznatu aljmašku katoličku crkvu. Oba članka završavaju spominjanjem mogućih asocijacija.

Na primjeru asonancije/asonance vidimo da obje enciklopedije navode izvorni jezik iz kojega pojam potječe, definiraju natuknicu i navode primjer. Definicija HE bogatija je jer osim navedenoga donosi i konkretan isječak pjesme, grafički ističe asonancu i na taj način mnogo bolje objašnjava pojam. Osim toga, upućuje i na dodatnu literaturu, a daje i značenje pojma u drugome kontekstu.

Budući da treći primjer, *Babinu gredu* (pravopis izvornika), ELZ uopće ne bilježi, a HE navodi čak dva pojašnjenja, ne ćemo ga dodatno analizirati, jedino ističemo zanimljivu onomastiku, koja je prisutna u brojnim natuknicama diljem enciklopedije.

Izostanak pojma iz posljednjega primjeru u ELZ uistinu je zapanjujući, posebice imamo li na umu da je ona izašla gotovo sedamdeset godina nakon HE, a u pojedinim je primjerima očigledno da je upotrebljavala njezinu građu kao uzor (ne donosimo usporednu analizu iz tehničkih razloga). Doduše, definicija *brojke* donekle se daje naslutiti u ELZ pod natuknicom *brojni sistemi*, ali pošto slična natuknica *brojni sustavi* postoji i u HE, a pojam *brojke* ELZ nigdje ne navodi, zaključujemo da autori nisu razlikovali *broj* od *brojke*.

U svakome slučaju, unatoč svojoj nedovršenosti i objektivnim nedostacima, *Hrvatska enciklopedija* predstavlja neprocjenjiv spomenik hrvatskoj leksikografiji i jeziku uopće te i dalje čeka na iscrpniju analizu, pružajući bogat povijesni i jezikoslovni izvor.

Izvori

- Zoch, Ivan; Mencin, Josip, 1996. *Prva hrvatska enciklopedija*, knjiga I. i II., Gradska tiskara Osijek, Osijek (pretisak).
- Skupina autora, 1955. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 1. (A-Castelnau)*, Zagreb.

Literatura

- Burić, Vesna, 1996. „Sveobće znanje“ osječke hrvatske enciklopedije 1886. – 1890. u: *Prva hrvatska enciklopedija* (Zoch, Ivan; Mencin, Josip), Gradska tiskara Osijek, Osijek (pretisak), str. VI.-VIII.
- Cipra, Franjo; Klaić, Adolf Bratoljub, 1992. *Hrvatski korijenski pravopis*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Gostl, Igor, 1999a: *Luč hrvatskoj knjizi upaljena u Osijeku*, u: *Vjesnik*, 18. svibnja 1999., str. 11.
- Gostl, Igor, 1999b: *Po uzoru na kulturne europske narode*, u: *Vjesnik*, 19. svibnja 1999., str. 13.
- Gostl, Igor, 1999c: *Prvi hrvatski rječnik sveopćega znanja*, u: *Vjesnik*, 20. svibnja 1999., str. 17.
- Ham, Sanda, 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*, Matica hrvatska, Osijek.